

DOI: 10.32347/2786-7269.2025.11.156-164

УДК 711.4/712

Романченко О.Д.,
olekroman@meta.ua, ORCID: 0000-0002-7811-656X,
Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

ТРАНСФОРМАЦІЇ СПОРУДИ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВОМУ НА ПОЧАТКУ XIII - У КІНЦІ XVI СТОЛІТТЯ

Розглянуто проблематику трансформацій об'єму споруди церкви Спаса на Берестовому після катастрофічних руйнувань на початку XIII ст. і до кінця XVI ст., коли храм перейшов у власність унійної церкви та значною мірою набув вигляду, близького до сучасного. Цей період, з огляду на фактичну відсутність історичних писемних джерел та зображень, належить до найменш вивчених.

Значної уваги приділено аналізу наукової літератури, а також нечисленних історичних документів, які дозволяють оцінити тогочасний стан збереження та загального вигляду церковної споруди. Висловлено гіпотезу щодо ймовірної згадки церкви Спаса на Берестовому у подорожніх «Записках» купця Мартина Груневета, який відвідав Київ у 1584 році з торговою місією. Реальний стан церковної споруди на початку XIII - наприкінці XVI ст. є важливим для розуміння основних етапів її трансформації, а також подальших процесів її відбудови та перебудови, які відбувалися згодом у першій половині XVII ст.

Висновки містять загальну оцінку трансформації споруди церкви Спаса на Берестовому протягом XIII - XVI ст. та її визначальну роль у подальшій відбудові і перебудові церковної споруди. Наголошено на важливості цих трансформаційних процесів як важливої складової частини основних етапів трансформації вказаної винятково цінної пам'ятки архітектури, яких вона зазнала протягом XI-XIX століть. Підкреслено, що здобута інформація є вкрай важливою при проведенні подальших заходів із дослідження, реставрації та консервації цієї пам'ятки.

Ключові слова: церковна споруда; пам'ятка архітектури; трансформація; стан збереження; відбудова; перебудова.

Постановка проблеми. Церква Спаса на Берестовому (кінець XI – початок XII ст.) має визначну історико-культурну цінність як пам'ятка архітектури національного значення. Вона є об'єктом Національного заповідника “Києво-Печерська лавра”, занесеним до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (у складі комплексного об'єкта “Київ: собор Святої Софії

з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра”). Всебічні наукові дослідження цієї унікальної храмової споруди тривають вже понад двісті років (рис. 1).

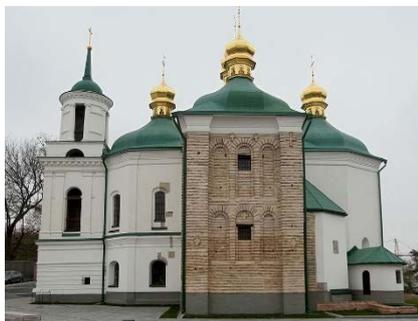

Рис. 1. Церква Спаса на Берестовому. Сучасний вигляд з півдня.

Після значних руйнувань, завданих у 1240 р. під час нашестя Батия, донині частково зберігся перший ярус первісного об’єму храму – нартекс. Церкву, ймовірно, відновлювали у другій половині XIII ст. [1], у XV ст., а також добудовували та перебудовували протягом XVII–XVIII ст. Формування об’єму пам’ятки остаточно завершилося на початку XIX століття. Наразі актуальною проблемою залишається уточнення та конкретизація трансформацій, яких зазнала

церковна споруда у XIII–XVI століттях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження, пов’язані із даною проблематикою опрацьовувалися такими авторами в наступних роботах: Логвин Н. «Хрестово-банні храми стародавнього Києва»; Міхеєнко К. «Два спрямування в розвитку давньоруської храмової архітектури XII століття»; Івашко Ю. «Церковь Спаса на Берестове», Кабанець Є. «Київський митрополит Петро Могила та історія реставрації церкви Спаса на Берестовому в XVII ст.» [2-5]. Окремо слід відзначити публікацію Сердюк О., Гуцуляка Р., Коренюка Ю., Скляр С. «Науково-реставраційні дослідження та виконання невідкладних консерваційних робіт на церкві Спаса на Берестовому» [6], у якій викладено результати натурних хіміко-технологічних досліджень пам’ятки.

Мета публікації. Церква Спаса на Берестовому належить до нечисленних зразків давньоруського храмобудування. Питання охорони та збереження цієї винятково цінної пам’ятки архітектури належать до пріоритетних. Врахування інформації щодо складних процесів формування та трансформації пам’ятки є винятково важливими лід час здійснення науково обґрунтованих робіт з її консервації та реставрації. Метою даної статті є розгляд питань щодо складних трансформаційних процесів споруди церкви Спаса на Берестовому на початку XIII - у другій половині XVI ст., оскільки вони є найменш вивченими.

Основна частина. Давньоруський об’єм церкви Спаса на Берестовому кін. XI – поч. XII ст., являв собою значний за розмірами мурований тринавовий чотиристовпний хрестовокупольний храм. З огляду на брак достовірної інформації, питання його первісного вигляду залишається дискусійним. Наразі існує кілька варіантів його наукової реконструкції (Рис. 2).

Руйнування храму у XIII столітті.

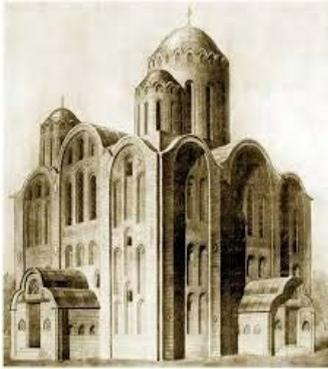

Рис. 2. Наукова реконструкція первісного вигляду церкви Спаса на Берестовому. За Ю. Асєєвим та В.

Значних ушкоджень церкви Спаса на Берестовому заподіяно у 1240 р. під час облоги Києва монголо-татарським військом хана Батия [7]. На масштаб руйнувань, очевидно, також вплинули наслідки землетрусу 1230 року.

Водночас слід наголосити на надзвичайній вразливості східної частини споруди з огляду на її конструктивні особливості (склепінчасті перекриття між опорними стовпами нефів, купольне завершення) та близькість розташування до зсувонебезпечної зони.

Стійкішою до руйнувань виявилася західна частина храмової споруди - нартекс, яка мала досить жорстку об'ємно-просторову структуру. Зокрема, перший ярус нартексу (збережений донині) являє собою видовжений прямокутний об'єм з двома поперечними стінами-перегородками, перекритий первісним циліндричним склепінням. Другий ярус, де містилися хори не зберігся.

Зважаючи на виняткову сакральну та меморіальну значущість, вціліла частина, як вбачається, невдовзі була вкрита найпростішим схиловим дахом та продовжувала використовуватись у якості храму. Не виключено, що із східного боку було прибудовано дерев'яну вівтарну апсиду.

Ймовірна відбудова храму київськими князями Олельковичами та подальше його руйнування у XV столітті.

Споруда зазнавала пошкоджень під час неодноразових ворожих нападів кочівників на Київ протягом XIV–XV століть, однак ядро храму у вигляді першого ярусу нартексу збереглося. Дослідниками висловлюються припущення щодо відбудови церкви київськими князями Олельковичами у 1440–1470-х роках [8].

При цьому не вбачаються переконливими твердження щодо тогочасної відбудови храму у формах готичної архітектури [8, 9]. Період правління київських князів Олельковичів (Олександра Володимировича та Семена Олександровича), які підтримували православну церкву та дбали про розвиток культури, характеризують як “Олельковицький ренесанс” [10]. Князі відновлювали поруйновані київські давньоруські святині з урахуванням збереження їх первісних архітектурних форм, базованих на засадах візантійської архітектури. Зокрема, відомо про відновлення ними церкви Успіння Пресвятої Богородиці Печерського монастиря.

З урахуванням складних тогочасних суспільно-політичних обставин та обмеженості фінансової спроможності, вбачається можливим припустити, що

відбудова храму Олельковичами у первісних формах не була здійснена. Найімовірніше, до вцілілого першого ярусу давньоруського нартексу, який перетворили на молитовний зал (наос), із західного боку прибудували муровану вівтарну апсиду, що забезпечувало повноцінне функціонування храму. Віднайдені під час архітектурно-археологічних досліджень фрагменти конструкцій фундаментів храму XV ст. (біля східної стіни), складених із “плінфи та цем’яноквого розчину вторинного використання” [6], слугують підтвердженням можливості існування мурованої апсиди. Розміри та форми її встановити не вбачається можливим.

Невдовзі після відбудови церква Спаса на Берестовому, певно, зазнала ушкоджень під час розорення Києва Менглі-Гереем 1482 році [11].

Після ліквідації у 1471 р. Київського князівства, храм, позбувшись традиційного князівського патронату, втратив перспективу відновлення. Київські митрополити, яких також уважалися опікунами церкви Спаса, не мали спроможність надати допомогу у її відновленні у зв’язку із перенесенням 1458 р. Київської митрополичої кафедри до Новогрудка [12].

Писемні документи XVI ст. щодо стану збереження церкви Спаса на Берестовому.

Письмові згадки про церкву Спаса на Берестовому почали з’являтися у XVI ст. після понад 300-літньої паузи (востаннє церкву згадано в літописі у 1231 р.). Наразі відомо про два повідомлення, які є вкрай лаконічними. Перше – опис руських міст 1543 р., де з-поміж інших київських храмів названо церкву Спаса [13, 14]. Вдруге храм згадано 1593 р. у судовому позові київського воєводи князя В.-К. Острозького проти печерського архімандрита М. Хребтовича-Богуринського [15]. Згадані історичні джерела лише декларують факт наявності храмової споруди, в якій, ймовірно, здійснювалися богослужіння, не розкриваючи будь-яких подробиць щодо її вигляду та стану збереження.

Ймовірна згадка про церкву Спаса на Берестовому у «Записках» М. Груневега 1584 року.

Документальне джерело останньої чверті XVI ст. - подорожні “Записки” гданського купця Мартина Груневега [16], який відвідав з торговою місією Київ у жовтні 1584 року, на нашу думку, певною мірою дозволяє прояснити ситуацію щодо стану церкви Спаса на Берестовому у цей період. Під час перебування у Києві М. Груневег відвідав та описав знакові архітектурні об’єкти: церкву Богородиці Пирогощої, Софійський собор, Золоті ворота, Михайлівський Золотоверхий собор, а також Печерський монастир.

У “Записках” М. Груневег згадує муровані будівлі обителі, які йому вдалося побачити: Троїцьку надбрамну церкву та церкву Пречистої

(Успенський храм), а також дерев'яні монастирські будівлі: братські келії, трапезну, дзвіницю з годинником, будинок “печерника” (доглядача печер), каплицю з входом до печер та печерні лабіринти. До текстової частини додано схематичний план, власноруч складений М. Груневегом (Рис. 3), на якому показано частину монастирських об'єктів, розміщених по маршруту його пересування: від Троїцької надбрамної церкви до печерних лабіринтів (Ближніх печер), а саме: келії, Успенська церква (позначено малим хрестом) та трапезна

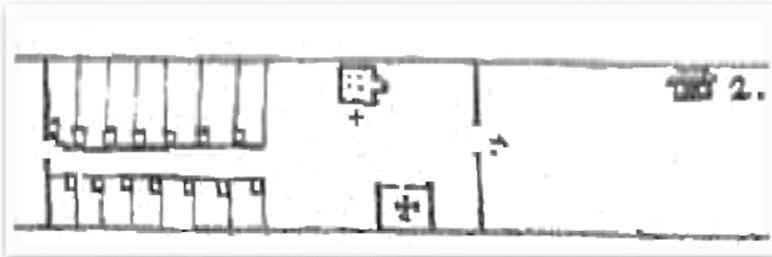

Рис. 3. Схематичний план території Печерського монастиря, доданий до «Записок» М. Груневега (1584 р.).

(позначено великим хрестом), монастирський сад (позначено цифрою 1), а також наземна споруда входу до печер (позначено цифрою 2).

Особливо важливим є епізод перебування

М. Груневега на Соборній площі біля “церкви Пречистої” (Успенської церкви – примітка автора), коли він помітив “близько при ній (при Успенській церкві – примітка автора) ще одну велику муровану церкву, але “дуже спустошену і знищену” [16]. Ця поруйнована церква досі ототожнювалася дослідниками із давньоруською монастирською трапезною [8, 16; 17], однак це твердження не вбачається достатньо переконливим.

Зведена 1108 р. монастирська трапезна являла собою значну за розмірами муровану споруду (залишки фундаментів мають розміри бл. 13×10 м у плані), яку, як вважається, було зруйновано під час нашествия Менглі-Гірая 1482 року [18]. Враховуючи значні організаційно-фінансові спроможності Печерського монастиря, який ніколи не припиняв своєї діяльності, теза щодо розташування на його території, неподалік головної святині - храму Успіння Пресвятої Богородиці протягом тривалого часу (бл. 100 років!) занедбаних руїн трапезної, видається малоймовірною. Приєднуючись до думки Г. Івакіна, вважаємо, що її було демонтовано на межі XV-XVI ст. [8] як таку, що втратила функціональну цінність та не підлягала ремонту.

Оскільки інших мурованих храмів як у самій Печерській обителі, так і довкола неї на той час не було (мурованою була лише давньоруська Троїцька надбрамна церква, через яку М. Груневег зайшов на територію монастиря, однак її характерною ознакою є компактні розміри), вбачається можливим припустити, що згаданою “великою кам’яною церквою” був храм Спаса на Берестові, розташований на відстані 300 метрів від Успенської церкви, у зоні прямої видимості (зважаючи на відвідування М. Груневегом монастиря пізньої осені, листя дерев не перешкоджало огляду).

Ймовірно, М. Груневег не зміг підійти ближче та детально оглянути поруйновану Спаську церкву, оскільки “мав мало часу” [16]. Проте він, як обізнана у храмовій архітектурі людина, оцінив стан її збереження як “дуже спустошена і знищена” [16]. Отже, із наведеного фрагменту “Записок” М. Груневега можна зробити висновок: хоча мурована Спаська церква була занедбаною, однак вона не втратила візуальних ознак храмової будівлі та мала доволі значні розміри, зберігаючи основні об’ємно-просторові характеристики, набуті під час її реконструкції князями Олельковичами.

Слід зазначити, що у подібному незадовільному стані наприкінці XVI ст. перебували практично всі давньоруські муровані храми Києва (за винятком Печерського монастиря), відновлення яких розпочалося лише на початку XVII століття [19].

Висновки. На підставі аналізу писемних джерел, з урахуванням комплексних хіміко-технологічних досліджень вбачається можливим стверджувати, що протягом поч. XIII – кінця XVI ст. споруда церкви Спаса на Берестовому зазнала значних трансформацій, які стали визначальними під час її подальшої відбудови та перебудови у першій половині XVII ст. та у середині XVIII століть. Спростовано версію щодо появи компонентів та елементів готичної стилістики під час відбудови церкви князями Олельковичами у др. пол. XV століття. Обґрунтовано ідентифікацію храму, згаданого в історичному документі кінця XVI ст. із церквою Спаса на Берестовому, що дозволяє розширити знання про тогочасний стан цієї храмової споруди. З урахуванням наведеного, видається можливим чіткіше визначити основні етапи трансформації вказаної винятково цінної пам’ятки архітектури, яких вона зазнала протягом XI-XIX століть. Зазначена інформація є вкрай важливою при проведенні подальших заходів із дослідження, реставрації та консервації цієї пам’ятки.

Список використаних джерел

1. Сіткарьова О., Балакін С., Остапчук А., Стріленко Ю. та ін. Попередній звіт щодо підготовки проекту реставрації церкви Спаса на Берестовому по Програмі грантів Фонду Гетті. Історична довідка. / НЗ Києво-Печерська лавра, архів служби гол. архітектора. Документ: Ф.Г. 84/16. К., 2002.
2. Логвин Н. Хрестово-банні храми стародавнього Києва. / Архітектурна спадщина України. К., 1995. Вип. 2. С. 33–51.
3. Міхеєнко К. Два спрямування в розвитку давньоруської храмової архітектури XII століття. / *Opus Mixtum*. Матеріали конференції “VII наукові читання МІДЦ, присвячені 1030-річчю літописної згадки про закладення Десятинної церкви”. К., 2019. № 7. С. 127–138.
4. Івашко Ю. Церковь Спаса на Берестове. К.: Будмайстер, 2001. № 14. С. 12–13.
5. Кабанець Є. Київський митрополит Петро Могила та історія реставрації церкви Спаса на Берестовому в XVII ст. / *Лаврський альманах*. Вип. 29. Спецвипуск 11. Церква Спаса на Берестовому. К., 2014. С. 163–172.

6. Сердюк О., Гуцуляк Р., Коренюк Ю., Скляр С. Науково-реставраційні дослідження та виконання невідкладних консерваційних робіт на церкві Спаса на Берестовому. / Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. К.: АртЕк, 2003. С. 56–62.
7. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Иллюстрированный справочник-каталог. Киев, Киевская область. К.: Будівельник, 1983. Том 1.
8. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. Історична топографія пізньосередньовічного Києва. К., 1996. Розділ III. С. 109–189.
9. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К.: Держвидав України, 1926. XII. С. 125–165.
10. Чикур Л. Історія української та зарубіжної культури. Одеса: Астропринт, 2021.
11. Михайлина Л, Сіткарьова О., Пивоваров С., Абашина Н., Полюшко Г. Успенський собор. К.: Балтія-Друк, 2015 с. 36, 39.
12. Вортман Д. Новогрудок – Новгород Литовський. / Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. 728 с.
13. Закревский Н. Описание Киева. М., 1868. Т. 1.
14. Мовчан І. Давньокиївська околиця. К.: Наукова думка, 1993.
15. Козюба В. Церковне і монастирське землеволодіння навколо Києва наприкінці XIV – у XVI ст. / Болховітіновський щорічник, 2017–2018. Київ, Познань, 2019.
16. Ісаєвич Я. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва (Мартин Груневег і його опис Києва). Київська Русь. Культура. Традиції. Київ: Наукова думка, 1982. С. 113–129.
17. Жиленко І. Зовнішній вигляд Верхньої Лаври у другій половині XVI століття. / Ізборник. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. Режим доступу URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/vyhl.htm> (дата звернення 13.03.2025).
18. Харламов В. Работы археологического отряда. Археологические открытия за 1985 г. М., 1987.
19. Міляєва Л. Митрополит П. Могила і мистецтво Києва 30-40-х рр. XVII ст. / Вісник Львівського ун-ту. Серія мистецтвознавство. Вип. 3. - Львів, 2003, с. 161-171.

Oleksandr Romanchenko,

National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra"

TRANSFORMATIONS OF THE BUILDING OF THE CHURCH OF THE SAVIOR ON BERESTOVE AT THE BEGINNING OF THE 13TH - AT THE END OF THE 16TH CENTURY

The problem of transformations of the volume of the building of the Church of the Savior in Berestove after the catastrophic destruction at the beginning of the 13th century and until the end of the 16th century, when the temple passed into the ownership of the Union Church and to a large extent acquired an appearance close to the modern one, is considered. This period, given the virtual absence of historical written sources and images, is one of the least studied.

Considerable attention is paid to the analysis of scientific literature, as well as a few historical documents that allow us to assess the state of preservation and general appearance of the church building at that time. A hypothesis is expressed regarding

the probable mention of the Church of the Savior on Berestove in the travel "Notes" of the merchant Martin Gruneweg, who visited Kyiv in 1584 with a trade mission. The actual state of the church building at the beginning of the 13th - the end of the 16th century is important for understanding the main stages of its transformation, as well as the subsequent processes of its reconstruction and reconstruction, which took place later in the first half of the 17th century.

The conclusions contain a general assessment of the transformation of the building of the Church of the Savior on Berestove during the 13th - 16th centuries and its determining role in the subsequent reconstruction and reconstruction of the church building. The importance of these transformation processes as an important component of the main stages of the transformation of this exceptionally valuable architectural monument, which it underwent during the 11th - 19th centuries, is emphasized. It was emphasized that the information obtained is extremely important in carrying out further research, restoration, and conservation activities of this monument.

Keywords: church building; architectural monument; transformation; state of preservation; reconstruction

REFERENCES

1. Sitkar'ova O., Balakin S., Ostapchuk A., Strilenko YU. ta in. Poperedniy zvit shchodo pidhotovky proektu restavratsiyi tserkvy Spasa na Berestovomu po Prohrami hrantiv Fondu Hetti. Istorychna dovidka. / NZ Kyyevo-Pechers'ka lavra, arkhiv sluzhby hol. arkhitekтора. Dokument: F.H. 84/16. K., 2002. {in Ukrainian}
2. Lohvyn N. Khrestovo-banni khramy starodavn'oho Kyyeva. / Arkhitekturna spadshchyna Ukrayiny. K., 1995. Vyp. 2. S. 33–51. {in Ukrainian}
3. Mikheyenko K. Dva spryamuvannya v rozvytku davn'orus'koyi khramovoyi arkhitektury KHII stolittya. / Opus Mixtum. Materialy konferentsiyi "VII naukovi chytannya MIDTS, prysvyacheni 1030-richchyu litopysnoyi z·hadky pro zakladennya Desyatynnoyi tserkvy". K., 2019. № 7. S. 127–138. {in Ukrainian}
4. Ivashko YU. Tserkov' Spasa na Berestove. K.: Budmayster, 2001. № 14. S. 12–13. {in Russian}
5. Kabanets' YE. Kyyivs'kyy mytropolyt Petro Mohyla ta istoriya restavratsiyi tserkvy Spasa na Berestovomu v XVII st. / Lavrs'kyy al'manakh. Vyp. 29. Spetsvypusk 11. Tserkva Spasa na Berestovomu. K., 2014. S. 163–172. {in Ukrainian}
6. Serdyuk O., Hutsulyak R., Korenyuk YU., Sklyar S. Naukovo-restavratsiyini doslidzhennya ta vykonannya nevidkladnykh konservatsiynykh robit na

tserkvi Spasa na Berestovomu. / Kul'turna spadshchyna Kyieva: doslidzhennya ta okhorona istorychnoho seredovyshcha. K.: ArtEk, 2003. S. 56–62. {in Ukrainian}

7. Pamyatniki gradostroitel'stva i arkhitektury USSR. Ilyustrirovannyu spravochnik-katalog. Kiyev, Kiyevskaya oblast'. K.: Budível'nik, 1983. Tom 1. {in Russian}

8. Ivakin H. Istorychnyy rozvytok Kyieva XIII – seredyny XVI st. Istorychna topohrafiya pizn'oseredn'ovichnoho Kyieva. K., 1996. Rozdil III. S. 109–189. {in Ukrainian}

9. Ernst F. Kyiv's'ka arkhitektura XVII viku. Kyiv ta yoho okolytsya v istoriyi i pam'yatkakh. K.: Derzhvydav Ukrayiny, 1926. KHII. S. 125–165. {in Ukrainian}

10. Chykur L. Istoryiya ukrayins'koyi ta zarubizhnoyi kul'tury. Odesa: Astroprynt, 2021. {in Ukrainian}

11. Mykhaylyna L, Sitkar'ova O., Pyvovarov S., Abashyna N., Polyushko H. Uspens'ky sobor. K.: Baltiya-Druk, 2015 s. 36, 39. {in Ukrainian}

12. Vortman D. Novohrudok – Novhorod Lytovs'kyi. / Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny. K.: Naukova dumka, 2010. T. 7. 728 s. {in Ukrainian}

13. Zakrevskiy N. Opisanije Kiyeva. M., 1868. T. 1. {in Russian}

14. Movchan I. Davn'okyyivs'ka okolytsya. K.: Naukova dumka, 1993. {in Ukrainian}

15. Kozyuba V. Tserkovne i monastyr's'ke zemlevolodinnya navkolo Kyieva naprykintsi XIV – u XVI st. / Bolkhovitinovs'kyi shchorichnyk, 2017–2018. Kyiv, Poznan', 2019. {in Ukrainian}

16. Isayevych Y.A. Nove dzherelo pro istorychnu topohrafiyu ta arkhitekturni pam'yatky starodavn'oho Kyieva (Martyn Gruneveg i yoho opys Kyieva). Kyiv's'ka Rus'. Kul'tura. Tradytsiyi. Kyiv: Naukova dumka, 1982. S. 113–129. {in Ukrainian}

17. Zhylenko I. Zovnishniy vyhlyad Verkh'n'oyi Lavry u druhiy polovyni KHVI stolittya. / Izbornyk. Istoryiya Ukrayiny IX–XVIII st. Pershodzherela ta interpretatsiyi. Rezhym dostupu URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/vyhl.htm> (data zvernennya 13.03.2025). {in Ukrainian}

18. Kharlamov V. Raboty arkheologicheskogo otryada. Arkheologicheskiye otkrytiya za 1985 g. M., 1987. {in Russian}

19. Milyayeva L. Mytropolyt P. Mohyla i mystetstvo Kyieva 30-40-kh rr. KHVII st. / Visnyk L'vivs'koho un-tu. Seriya mystetstvoznavstvo. Vyp. 3. - L'viv, 2003, s. 161-171. {in Ukrainian}